

EMIGRACYJNY ROZDZIAŁ ŻYCIA MUSTAFY SZOKAJA –
 UWAGI NA MARGINESIE EDYCJI JEGO KORESPONDENCJI
 PT. *W EMIGRACYI. EPISTOLARNOJE NASLEDIJE MUSTAFY
 SZOKAJA 1919–1941*, OPRAC. G.T. ISACHAN, G.K. KOKIEBA-
 JEW, S.K. SZYLDEBAJ, AŁMATY 2021, SS. 490

Dla szerszego grona czytelników w Polsce postać Mustafy Szokaja (Czokaja) jest tak naprawdę nieznaną. Wydaje się, że w pełni zasługuje na przybliżenie, nie tylko z racji jego publikacji ukazujących się w języku polskim w okresie międzywojennym, kontaktów, jakie utrzymywał w Warszawie i Krakowie, w tym z „Kirgizem” (do lat dwudziestych XX w. Kazachów nazywano Kirgizami), czyli wiceprezesem Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem (BBWR) Tadeuszem Hołówką, ale przede wszystkim ze względu na jego działalność polityczną. Szokaj po rewolucji lutowej 1917 r. był jednym z liderów ruchu na rzecz autonomii

Turkiestanu¹. Warto podkreślić, że owa autonomia początkowo miała funkcjonować w ramach państwa rosyjskiego, ale jego poglądy pod wpływem m.in. obalenia Rządu Tymczasowego Rosji przez bolszewików dość szybko wyewoluowały w kierunku budowy niepodległości i walki o całkowitą niezależność od nowej formy moskiewskiej państwowości: bolszewickiej Rosji. Należy wspomnieć, że Szokaj był początkowo związany z partią kadetów, ale po rewolucji lutowej (1917 r.) należał do partii eserów (PSR), a następnie był jednym z czołowych działaczy kazachskiego stronnictwa „Alasz” i konsekwentnym oraz zdeterminowanym przeciwnikiem władzy bolszewików. Relacje z Aleksandrem Kiereńskim oraz kadetami podtrzymywał na wychodźstwie. Po 1919 r. stał się jednym z przywódców turkiestańskiej emigracji, która uciekając przed bolszewickimi bagnetami, opuściła swoją ojczyznę, by na początku lat dwudziestych XX w. znaleźć się na krótko w kontrolowanym przez aliantów Konstantynopolu, a następnie rozjechać po krajach europejskich.

Mustafa Szokaj (inne formy zapisu nazwiska: Czokaj, Czokajew, Czokaj-ogły) urodził się 25 grudnia 1890 r. na terenie dzisiejszego południowego Kazachstanu. Studia podjął w Sankt Petersburgu, a po ich ukończeniu zaangażował się w działalność polityczną. Został członkiem Dumy (tzw. IV) i sekretarzem frakcji muzułmańskiej. Latem 1916 r. wizytował Taszcent jako tłumacz przydzielony do specjalnej komisji parlamentarnej. Pobyt był związany z powstaniem, które wybuchło w wyniku zaostżenia polityki władz carskich w rejonie i następnie zostało krwawo stłumione przez wojska rosyjskie. Wiosną 1917 r., po utworzeniu Rządu Tymczasowego Rosji, Szokaj

¹ Kraina historyczno-geograficzna w Azji (z jęz. perskiego: kraj Turków). Na początku XX w. nazwą tą określano obszar pomiędzy Morzem Kaspijskim a pustynią Gobi i Wyżyną Tybetańską, pomiędzy południową Syberią oraz Iranem, Afganistanem i Kaszmiem.

opuścił Piotrogród² i ponownie znalazł się w Taszkencie, gdzie m.in. zaczął wydawać gazetę „Swobodnyj Turkiestan”. W kwietniu doszło tu do zjazdu turkiestańskich, muzułmańskich organizacji społeczno-politycznych. Podczas jego obrad został wybrany na przewodniczącego Turkiestańskiej Rady Narodowej. W lipcu 1917 r. wziął udział w I wszechkirgiskim zjeździe w Oranienburgu, na którym powołano do życia partię „Alasz”. W sierpniu tego roku za zgodą Rady Turkiestańskiej i Kiereńskiego został członkiem Komitetu Turkiestańskiego Rządu Tymczasowego Rosji. Został także deputowanym do Wszechrosyjskiego Zgromadzenia Ustawodawczego, którego jedyne posiedzenie odbyło się 18 stycznia 1918 r. i zostało rozpędzone przez bolszewików. W Taszkencie bolszewicy podjęli próbę zdobycia władzy już we wrześniu i ostatecznie udało im się ją przejąć do końca października 1917 r. Wobec takiego rozwoju wypadków Szokaj przedostał się do Kokandy. W listopadzie 1917 r. – w proteście przeciwko działaniom bolszewików w Azji Centralnej – odbył się IV Zjazd Muzułmanów Turkiestańskich, podczas którego ogłoszono powstanie Muchtariatu – autonomii Turkiestanu (tzw. autonomia kokandska – jej nazwa pochodziła od nazwy miasta w obecnym Uzbekistanie, dawnej stolicy Chanatu Kokandskiego, ostatecznie podbitego przez Rosję w 1876 r.). Zjazd odmówił bolszewikom praw do reprezentowania Turkiestanu. Szokaj został kierownikiem resortu spraw zagranicznych, a po dwóch tygodniach objął kierownictwo rządu autonomii. Następnie wziął udział w kolejnym wszechkirgiskim zjeździe w Oranienburgu, podczas którego został członkiem władz autonomii ałaskiej (Ałasz Orda) – państwa kirgiskiego (kazachskiego) wchodzącego w skład Rosji. Już w lutym 1918 r. bolszewicy przystąpili do likwidacji autonomii kokandskiej i po zajęciu Kokandy w kwietniu 1918 r. proklamowali utworzenie Turkiestańskiej Socjalistycznej Republiki Rad – jako autonomii w ramach Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej. Szokaj przedostał się do Taszkentu, gdzie ukrywał się, a następnie w maju 1918 r. wyjechał, by kontynuować działalność polityczną kolejno w Aktiubińsku, Samarze, Czelabińsku i Oranienburgu. Po proklamowaniu Baszkirskiej Republiki Rad wiosną 1919 r. ponownie musiał uciekać – przez stopy i Morze Kaspijskie do Baku, następnie do Tbilisi i ostatecznie – po agresji bolszewickiej na Gruzję – w lutym 1921 r. trafił nad okupowany przez aliantów Bosfor³.

² W związku z wybuchem wojny z Niemcami Sankt Petersburg latem 1914 r. przemianowano na Piotrogród. Nazwa obowiązywała do 1924 r.

³ Literatura dotycząca Szokaja i jego działalności jest obszerna. Zob. m.in.: T. Çağatay, *Türkistan Milli Hareketleri ve Mustafa Çokay*, İstanbul 1950; V. Khan Kayum, *Recollection of the Last Years of Mustafa Çokay*, „Millij Türkistan” 1951, sy. 70–71B, s. 21–23; Z. Walidi Togan, *Wospominanija*, t. 2, Ufa 1998 (przekład z tureckiego); *idem*, *Hâtıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türkleri'nin Milli Mücadeleleri*, İstanbul 1969 (inne wydanie Ankara 1999); *Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay: Merhumun 60. Doğum Yılı Münasebetiyle*, red. A. Oktay, İstanbul 1950; A. Bakir, S. Tajman, *Mustafa Şokaj o nezavisimom nacionalnom gosudarstwie*, „Naucznyj žurnal Otan tarichy” 2021, nr 2, s. 80–92; Ü. Çağatay, *Hokani ve Alaşorda Milli Muhtariyetleri ve Mustafa Çokayoğly*, „Türk Kültürü” 1971, nr 100, s. 381–385; B. Hayit, *Turkestan in XX Jahrhundert*, Darmstadt 1956; S.M. Ischakow, *Mustafa Czokajew o riewolucyi 1917 goda w Centralnoj Azii*, „Acta Slavica Iaponica” 2001, t. XVIII, s. 204–223; K. Esmagabetov, *Alem tanygan tulga: Mustafa Şokajdın dünietanymy zane kajratkerlik bolmysy*, Almaty 2008; D. Hidiraliyev [Kydyrali/Kidirali], *Mustafa Çokay. Hayati, Faaliyetleri ve Fikirleri*, Ankara 2001; *idem*, *Kod Adı Türkistan. Mustafa Çokay*, Ankara 2020; A. Kantemir, *Mustafa Bey Çokay Hakkındaki Hatıratım*, „Millij Türkistan” 1963, sy. 99A, s. 23–26; A. Kara, *Türkistan Ateşi: Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, İstanbul 2002; M. Koygeldiyev, *Tutas Türkistan İydeyasi Cane Mustafa Şokayulı*, Almaty 1997; D. Kydyrali, *Mustafa Şokaj*, Astana 2007; *idem*, *Mustafa*, Astana 2012; J.M. Landau, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, Bloomington–Indianapolis 1995; *Mustafa Şokay Tandamalı*, der. A. Nüsiphanov,

Latem 1921 r. znalazł się we Francji. Osiadł w podparyskim Nogent sur Marne (Nogent nad Marną). Od maja 1925 r. był przewodniczącym Turkiestańskiego Zjednoczenia Narodowego w Europie. Sporo pisał i wygłaszał liczne odczyty na temat sowieckiej okupacji Turkiestanu. W okresie 1929–1939 wydawał w Berlinie gazetę „Yaş Türkistan” („Młody Turkiestan”), będącą organem Narodowej Rady Turkiestanu, a od 1934 do 1935 r. we Francji miesięcznik „Türkistan”. W latach dwudziestych i trzydziestych XX w. angażował się w działalność ruchu prometejskiego, a nawet odwiedzał Warszawę. Konferował wielokrotnie z przedstawicielami Oddziału II Sztabu Głównego WP w Paryżu – mjr. Włodzimierzem Dąbrowskim oraz Tadeuszem Schaezlem. Pisywał do Tadeusza Hołównki. Miewał także kontakty z czynnikami niemieckimi. Regularnie bywał w Berlinie, gdzie prowadził rozmowy z dr. Georgiem Leibbrandtem z komórki zagranicznej NSDAP, podległej Alfredowi Rosenbergowi.

Wybuch II wojny światowej i klęska Polski we wrześniu 1939 r., a potem Francji w czerwcu 1940 r. zahamowały działalność prometejską. Uderzenie niemieckie na ZSRS 22 czerwca 1941 r. wzbudziło z kolei pewne nadzieje wśród niektórych działaczy turkiestańskich na współpracę z III Rzeszą Niemiecką i uzyskanie jej pomocy w budowie państwowości turkiestańskiej. W przeciwieństwie do takich działaczy turkiestańskich jak Veli Kajum Chan (Wali Kajum) Szokaj był ostrożny, a nawet sceptyczny w tych kalkulacjach. Tuż po rozpoczęciu operacji „Barbarossa” został zatrzymany przez Gestapo w Paryżu i umieszczony w obozie w Compiègne, a po kilku tygodniach zwolniony. W tym czasie zaangażował się w akcję pomocy dla jeńców sowieckich z Azji Centralnej przebywających w niewoli niemieckiej – chodziło przede wszystkim o uratowanie ich przed śmiercią z głodu i na skutek epidemii bądź ocalenie przed rozstrzelaniem, ale również o zbadanie wśród nich nastrojów na potrzeby władz niemieckich. W październiku Szokaj dokonał przeglądu obozów jenieckich na terenie Generalnego Gubernatorstwa i Prus Wschodnich, w których znaleźli się jeńcy – żołnierze Armii Czerwonej pochodzący z Azji Centralnej (Turkiestanu). Odwiedził m.in. stalagi i obozy pracy dla jeńców sowieckich w Ebenrode, Suwałkach, Jarosławiu, Dębicy, Lwowie i innych miejscowościach. Wyniki inspekcji tych obozów zostały przekazane czynnikom niemieckim przed 18 listopada 1941 r. i dotarły do ministra ds. terytoriów okupowanych na Wschodzie Rosenberga, którego na ten temat szczegółowo informował jego bliski współpracownik – dr Leibbrandt. Większość jeńców, z którymi rozmawiał Szokaj, miała być nastawiona antysowiecko i chętna do walki z ZSRS po stronie III Rzeszy Niemieckiej⁴.

W efekcie przeprowadzonego przeglądu jeńców wojennych Hitler w grudniu 1941 r. podjął decyzję o utworzeniu legionu turkiestańskiego u boku Wehrmachtu. W tym czasie Szokaj był już poważnie chory. W liście do żony z listopada 1941 r. pisał o opuszczających go siłach i depresji⁵. W trakcie odwiedzin w obozach miał zarazić się tyfusem plamistym. Jesienią 1941 r. odnotowywano wiele przypadków zachorowań wśród jeńców sowieckich w większości obozów jenieckich na terenie GG, gdzie byli

M. Koygeldiyev, t. I–II, Almaty 1998; A. Oktay, *Mustafa Çokay'ın Arşiv ve Kitapları*, „Türkistan” 1953, sy. 6, s. 22–24; A.G. Park, *Bolshevism in Turkestan 1917–1927*, New York 1957; B. Sadykova, *Mustafa Tchokay dans le mouvement prométhéen*, Paris 2007; eadem, *Mustafa Czokaj*, Almaty 2004; B. Sadykova, Je. Tursunov, *Mustafa Czokaj*, Almaty 2015.

⁴ A. Rosenberg, *Dzienniki 1934–1944*, red. J. Matthaues, F. Bajohr, Warszawa 2016, s. 390.

⁵ *W emigracji. Epistolarnoje nasledije Mustafy Szokaja 1919–1941*, oprac. G.T. Isachan, G.K. Kokiebajewa, S.K. Szyldabaj, Almaty 2021, s. 395.

przetrzymany. W nazistowskim niemieckim obozie KL Auschwitz tyfus potocznie nazywano epidemią ruską, ponieważ do zakażeń doszło po kontaktach więźniów funkcyjnych z istniejącym od września/października 1941 r. podobozem (Russisches Kriegsgefangenen Arbeitslager) dla jeńców sowieckich. Również pracownicy instytucji pomocowych – dopuszczonych do obozów – byli szczególnie narażeni na możliwość zarażenia się błyskawicznie rozprzestrzeniającą się chorobą. W ten sposób od jeńców w obozie pod Przemyślem zaraził się pracownik miejscowego Ukraińskiego Komitetu Pomocy (Ukrajinskyj Dopomohowy Komitet) Mychajło Demczuk, który w następstwie infekcji zmarł 2 listopada 1941 r.⁶

Ciężko chory Szokaj trafił do szpitala w Berlinie 19 lub 22 grudnia 1941 r. Zmarł 27 grudnia i został pochowany na miejscowym cmentarzu mużułmańskim (tureckim). Istnieje jednak niepotwierdzona wersja, jakoby miał zostać otruty. Wiązała się ona z przekonaniem, że Szokaj, chorując na tyfus jeszcze w Azji, powinien się na niego uodpornić. Teoretycznie zachorowanie daje pewną odporność, ale w praktyce kilka czy nawet kilkadziesiąt lat później może dojść do nawrotu choroby związanego z przebywaniem w organizmie bakterii w stanie utajonym (choroba Brilla-Zinssera).

Przed 1991 r. w środkowoazjatyckich republikach ZSRS kwestie związane z walką o niezależnienie się od Rosji bolszewickiej po 1917 r. oraz turkiestańską emigracją były tematami tabu, a jeśli już pisano o Szokaju i innych emigrantach, to tylko w jednoznacznym świetle – przedstawiano ich jako agentów „imperializmu” brytyjskiego, a potem niemieckiego, którzy działali na szkodę azjatyckich narodów ZSRS. Zgodnie z panującą ówczesnie sowiecką ideologią przebywający na emigracji Kazachowie czy Turkiestańscy – przeciwnicy sowieckiego systemu – byli postrzegani jako zdrajcy ojczyzny. Próby wykorzystania Szokaja, ale i emigracji turkiestańskiej do „walki z bolszewizmem” przez czynniki niemieckie podczas II wojny światowej były następnie bezwzględnie eksponowane przez Sowietów jako przykład zdrady narodowej i współpracy z najeźdźcą. W oficjalnej propagandzie sowieckiej Szokaja niejednokrotnie porównywano do gen. Andrija Własowa i określano jako poplecznika Adolfa Hitlera. Upadek ZSRS w końcu 1991 r. nieznacznie wpłynął na zmianę podejścia do kwestii emigracji. W Kazachstanie, ale i Azji Centralnej sytuacja zaczęła się zmieniać dopiero w połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. Badacze podjęli próby wyjaśnienia „białych plam” i odfalszowania zakłamanej przez Sowietów historii. W 1996 r. w Ałmaty odbyła się międzynarodowa konferencja zatytułowana „Mustafa Szokaj i kazachska inteligencja za granicą”, w której oprócz miejscowych badaczy wzięli udział naukowcy m.in. z Niemiec. Dała ona impuls do dalszych poszukiwań badawczych. Postać Szokaja z czasem stała się lepiej znana dzięki pojawiającym się na rynku zarówno publikacjom naukowym, jak i popularnym. W 2008 r. powstał nawet film fabularny ukazujący jego życie i działalność⁷.

⁶ A. Kolańczuk, *Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921*, Przemyśl 2003, s. 146. Por. I. Hałagida, *Dur plamisty (tyfus) w okupowanym Lwowie w latach 1941–1944 (na podstawie Gazety Lwowskiej i Lwiwskich wistej)*, „Studia Historica Gedanensia” 2021, t. XII, s. 389–392; K. Okoniewska, *Epidemie w obozach koncentracyjnych, czyli jak więźniowie i załoga SS leczyli świerz i tyfus [w:] Acta Uroboroi. W kręgu epidemii*, red. M. Dąsał, Wrocław 2018; K. Ptaszkowski, *Choroby zakaźne w warunkach obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau*, <https://www.mp.pl/auschwitz/other-publications/281719,choroby-zakazne-w-warunkach-obozu-koncentracyjnego-auschwitz-birkenau> (dostęp 17 VII 2023 r.).

⁷ *Mustafa Szokaj*, reż. Satybaldy Narymbetow, Kazachfilm, 2008.

Obecnie w Kazachstanie podejmuje się liczne tematy badawcze dotyczące represji sowieckich wobec różnych grup politycznych i społecznych czy przymusowej kolektywizacji, która doprowadziła do zniszczenia tradycyjnego systemu stosunków społecznych i następnie głodu⁸. Coraz częściej wdraża się też projekty odnoszące się do prób wybicia się narodów środkowoazjatyckich na niepodległość po przewrocie bolszewickim (tzw. rewolucji październikowej 1917 r.) oraz działalności politycznej i społecznej czołowych postaci ruchu niepodległościowego, a także emigracji. W tym celu prowadzone są szerokie badania zarówno w archiwach miejscowych, jak i zagranicznych.

Jesienią 2021 r. w Ałmaty ukazała się drukiem w języku rosyjskim korespondencja Mustafy Szokaja, która pochodziła przede wszystkim z jego spuścizny, zachowanej przez małżonkę Marię po jego śmierci w końcu 1941 r.⁹ W 1953 r. Maria Szokaj sprzedała prywatne archiwum męża bibliotece przy szkole wschodnich języków żywych uniwersytetu paryskiego. Od 1971 r. owa biblioteka znajdowała się w strukturze Uniwersytetu Nowej Sorbony (Université Sorbonne-Nouvelle, Université – Paris III) w Narodowym Instytucie Wschodnich Języków i Cywilizacji (Institut National des Langues et Civilisations Orientales). Trudu krytycznego opracowania owej korespondencji podjęło się troje badaczy z Kazachstanu: Gaziza Turmaganbetowna Isachan, pracownica Centralnego Archiwum Państwowego Republiki Kazachstan, która również jest uczestnikiem projektu dotyczącego kolektywizacji i jego następstw – wielotomowej edycji źródeł zatytułowanej *Tragedija kazachskiego aula*¹⁰, prof. Gulżauchar Kakienowna Kokiebijewa z Kazachskiego Uniwersytetu Narodowego im. Al. Farabi, która zajmuje się m.in. problematyką sowieckich jeńców wojennych przetrzymywanych w obozach III Rzeszy Niemieckiej, a w przeszłości publikowała na łamach pisma „Nowaja Pol-sza”, oraz dr Sabit Kambytbekowicz Szyldebaj, były rektor Uniwersytetu „Ałmaty”, który od kwietnia 2021 r. pełni funkcję dyrektora Centralnego Archiwum Państwowego Republiki Kazachstan.

Prezentowana edycja korespondencji w języku rosyjskim jest już kolejnym opracowaniem ogromnej spuścizny epistolarnej Szokaja. Wcześniej ukazały się dwa znaczące wydania jego listów. Mam na myśli opublikowaną przez Rosyjską Akademię Nauk przeszło 120-stronicową pozycję *Iz istorii rossijskoj emigracyi: pis'ma A.Z. Walidowa i M. Czokajewa 1924–1932 gg* oraz obszernie, dwutomowe *Epistolarnoje nasledije*, wydane w językach rosyjskim i kazachskim przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego oraz Centralne Archiwum Państwowe RK. Ponadto w Kazachstanie ukazało się dwunastotomowe *Połnoje sobranije soczinienij*, pod redakcją Kuszima Jesmagambetowa, aczkolwiek wcześniej świat ujrzała wersja w języku kazachskim¹¹. Trzeba

⁸ Por. m.in. *Kazachy w Sriedniej Azii: istorija i sud'by (1920–1950 gg.)*. *Kollektiwnaja monografija*, Ałmaty 2022; *Politczeskije repressii sriedi kazachow na tierritorii riespublik Sriedniej Azii w 20–50-je gody XX wieka (w swietie nowych archiwnych istocznikow)*. *Sbornik archiwnych materialow*, Ałmaty 2022.

⁹ *W emigracyi. Epistolarnoje nasledije...*

¹⁰ *Tragedija kazachskiego aula: 1928–1934. Sbornik dokumentow*, red. A.S. Zułkasziewa, G.T. Isachan, G.M. Karatiewa, t. 1 (1928 – apriel 1929), Ałmaty 2013, t. 2 (1929 – janwa' 1932), Ałmaty 2018.

¹¹ *Iz istorii rossijskoj emigracyi: pis'ma A.Z. Walidowa i M. Czokajewa 1924–1932 gg*, red. S.M. Ischakow, Moskwa 1999; M. Szokaj, *Epistolarnoje nasledije*, t. 1–2, red. G.T. Isachan, Ałmaty 2006; M. Szokaj, *Połnoje sobranije soczinienij*, t. 1–12, red. K. Jesmagambetow, Ałmaty 2012–2014. Warto sięgnąć do krytycznej recenzji tej ostatniej edycji autorstwa Saławata M. Ischakowa. Zob. *idem*, *Izdanije nasledija Mustafy Czokajewa i woprosy prometejskiego dżiżenija*, „Nowy Prometeusz” 2019, nr 13/14, s. 110–

również nadmienić, iż wspomnienia małżonki Szokaja, w tym również jej listy, były publikowane w Turcji i Kazachstanie¹².

Omawiany zbiór dokumentów *W emigracji...*¹³ składa się z przedmowy autorstwa prof. Kokiebjajewej, dokumentów – w większości listów od i do Szokaja, aneksu z faksymiliami dokumentów, indeksu osób z adnotacjami (objaśnieniami), indeksu wydań periodycznych, indeksu geograficznego i wykazu skrótów.

Ramy chronologiczne edycji nie budzą zastrzeżeń. Listy dobrane do niniejszego tomu ukazują różnopłaszczyznową społeczno-polityczną aktywność Szokaja na emigracji, ale także jego szerokie kontakty ze światem nauki i prasą. Wiele dokumentów jest szczególnie interesujących dla polskich badaczy. Mamy tu kilka przykładów korespondencji w ramach ruchu prometejskiego pomiędzy Szokajem a Tadeuszem Hołówką, z płk. Tadeuszem Schaetzlem czy mjr. Włodzimierzem Dąbrowskim, szefem placówki Oddziału II Sztabu Głównego WP w Paryżu. Z Hołówką Szokaj spotkał się osobiście w Paryżu w 1926 r. Ich korespondencja z lat 1926–1928, opublikowana w niniejszym tomie, dotyczyła przede wszystkim uruchomienia miesięcznika koncentrującego się wokół problematyki Turkiestanu, ale także wymiany poglądów na temat problemów zarówno sowieckiej Azji Centralnej, jak i Kaukazu. W niniejszej edycji podany do druku został także list Szokaja do Schaetzla z 1938 r. wyjaśniający kwestie związane z kaukaskimi grupami emigracyjnymi. Interesująca jest również korespondencja z przedstawicielem Tatarów krymskich Omerem Tenerekulu, który osiadł w Krakowie. Tenerekulu w liście do Szokaja z 10 kwietnia 1929 r. namawiał go do spotkania z Tadeuszem Schaetzlem w Paryżu. Badacze problematyki ruchu prometejskiego odnajdą kilka listów, których adresatem był Ołeksandr Szulgin, kierownik resortu spraw zagranicznych rządu URL na wychodźstwie, jak również przedstawiciele emigracji narodów Kaukazu, w tym pisujący z Warszawy Noe Żordania. Wiele listów dotyka problematyki ludów turkojęzycznych, ale i muzułmańskich w ZSRS.

W tomie zamieszczono ponadto dwa interesujące listy rzucające światło na kwestię incydentu bakijskiego – zastrzelenia we wrześniu 1918 r. na wschód od Krasnowodzka 26 komisarzy, którzy do lipca działali w zależnej od bolszewickiej Rosji Bakijskiej Radzie Komisarzy Ludowych (tzw. komunie bakijskiej). W dwa lata po oskarżeniach skierowanych przez władze bolszewickiej Rosji pod adresem Brytyjczyków Szokaj został poproszony o udzielenie brytyjskim władzom wojskowym w Konstantynopolu wszelkich informacji na ten temat. Należy przypomnieć, że w 1919 r. na łamach prasy w Azerbejdżanie członek KC PSR Wadim Czajkin – dobry znajomy Szokaja – oskarżył Brytyjczyków o wydanie rozkazu likwidacji komisarzy. Następnie Józef Stalin, ówczesny ludowy komisarz RFSRS ds. narodowościowych, w artykule w gazecie „Izwestia” z 23 kwietnia 1919 r. oskarżył Wielką Brytanię m.in. o powielanie polityki postępowania w afrykańskich koloniach, terror, nasyłanie tajnych agentów na

136. W 2016 r. został także opublikowany wybór dzieł zebranych: M. Szokaj, *Izbrannyje trudy*, t. 1–2, red. K. Jesmagambietow, Almaty 2016.

¹² M.Y. Çokayoğlu, *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu*, Istanbul 1972; M.J. Çokayeva, *Mustafa Çokay'ın Hatıraları*, Istanbul 2000; M.J. Czokaj, *Ja piszu Wam iz Nożana...*, Almaty 2001; M. Szokaj, M. Szokaj, *Esteilkter*, Istanbul 1997.

¹³ Warto dodać, że niniejszy tom korespondencji Szokaja był przedmiotem recenzji w języku angielskim. Zob. G.A. Tuyakbayev, S.T. Taiman, A.K. Urazova, *Epistolary Legacy of Mustafa Shokaj*, „Keruen. Scientific Journal” 2022, no. 3, vol. 76, s. 91–100.

teren Kaukazu i podstępne zamordowanie komisarzy przez oficera armii brytyjskiej kpt. Reginalda Teague-Jonesa. Likwidacja komisarzy urosła do rangi mitu – walki bolszewickiej Rosji z podstępną obcą interwencją i „agentami imperializmu”. Stała się przyczyną noty protestacyjnej rządu bolszewickiego (ludowego komisarza spraw zagranicznych RFSRS Gieorgija Cziczierina) do władz brytyjskich wiosną 1919 r. Z bakijskich komisarzy zrobiono męczenników za sprawę, ale wiele wskazuje, że zostali oni rozstrzelani na rozkaz władz lokalnych złożonych z mienszewików i eserów (komitet aszchabadzki z Fiodorem Futnikowem na czele). To właśnie mienszewicy uwięzili ich pod zarzutem zdrady. Późniejsze ustalenia historyków podały w wątpliwość możliwość udziału brytyjskiego oficera kpt. Teague-Jonesa w zabójstwie. Niejasności dotyczyły nie tylko sprawców, ale i liczby ofiar. Prowadzone w 2009 r. w Azerbejdżanie ekshumacje ujawniły, iż w miejscu pochówku znajdowały się szczątki jedynie 23 osób. Co stało się ze zwłokami trzech pozostałych komisarzy, w tym przewodniczącego Rady Ormianina Stepana Szaumjana – nie wiadomo. Warto dodać, iż Stalin nie miał darzyć Szaumjana sympatią i traktował go jako niebezpiecznego konkurenta na Kaukazie¹⁴.

W przedmowie do niniejszej edycji w bardzo dużym skrócie zarysowano genezę podjęcia w Kazachstanie badań nad postacią Mustafy Szokaja – jego wyjścia z niebytu – oraz literaturę przedmiotu, aczkolwiek autorka ograniczyła się właściwie do publikacji, które ukazały się w Kazachstanie. Wymieniła tak naprawdę zaledwie dwie. Jednocześnie zwróciła uwagę czytelnika, że pomimo znacznej liczby publikacji na temat Szokaja, wiele z nich to prace o charakterze popularnym, a najrzetelniejszą wciąż pozostaje biografia autorstwa przywołanego już i nieżyjącego od 2016 r. prof. Kuszima Jesmagambietowa – w czasach sowieckich długoletniego redaktora *Kazachskiej sowieckiej encyklopedii*. Trudno się z tym ostatnim sformułowaniem nie zgodzić, natomiast wydaje się, że należało uwzględnić przynajmniej dorobek naukowy innych badaczy z oraz spoza Kazachstanu, m.in. Saławata Ischakowa¹⁵, Bakhyt Sadykowej¹⁶ czy Gulnar M. Mendikułowej¹⁷. Próżno w tekście owej przedmowy szukać także odesłania do pionierskiego artykułu amerykańskiego historyka i turkologa Edwarda J. Lazzeriniego, który w 1977 r. dotarł do archiwum Mustafy Szokaja w Paryżu i następnie opisał jego zawartość¹⁸. Jeśli chodzi o opublikowane edycje dokumentów, autorka wstępu ograniczyła się jedynie do stwierdzenia, że w ostatnich 15 latach ukazały się również

¹⁴ J. Stalin, *K rasstrielu 26 bakinskich towariszcziej agentami anglijskogo impierializma* [w:] J. Stalin, *Soczinienija*, t. 4, Moskwa 1947, <https://traumlibrary.ru/book/stalin-pss18-04/stalin-pss18-04.html#s005013> (dostęp 31 VII 2023 r.); R.H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations, 1917–1921*, vol. 1 (*Intervention and the War*), Princeton 1961, s. 321–324; S. Strokań, G. Sysojew, *Bakincy niedoszczitalis' komissarow*, „Kommiersant”, 27 I 2009, s. 6.

¹⁵ S.M. Ischakow, *Rossijskije musulmanie i riwolucyjja (1917–1918)*, Moskwa 2004; *idem*, *Pierwaja russkaja riwolucyjja i musulmanie Rossijskoj impierii*, Moskwa 2007; *idem*, *Mustafa Czokajew o riwolucyji 1917 goda...*; M. Czokajew, *Nacyonalnoje dżiżenije w Sriednej Azii*, red. S.M. Ischakow [w:] *Grażdanskaja wojna w Rossii: sobytija, mniienija, ocenki*, Moskwa 2002; M. Czokajew, *Otrywki iz wospominanij o 1917 g.*, red. S.M. Ischakow, Tokio–Moskwa 2001; *idem*, *Riwolucyjja w Turkiestanie. Fiewralskaja epocha*, red. S.M. Ischakow, „Woprosy istorii” 2001, nr 2, s. 19.

¹⁶ B. Sadykova, *Mustafa Tchokaj dans le mouvement prométhéen*, Paris 2007; *eadem*, *Mustafa Czokaj*, Ahmaty 2004; *eadem*, *Mustafa Czokaj w emigracyi*, Ahmaty 2009.

¹⁷ G.M. Mendikułowa, *Istoriczeskije sud'by kazachskoj diaspory. Proischozhdienije i razwitije*, Ahmaty 1997.

¹⁸ E.J. Lazzerini, *The Archive of Mustapha Chokai Bey. An Inventory*, „Cashiers du Monde russe et soviétique” 1980, t. XXI, s. 235–239.

tomy dokumentów, nie wymieniając jednak chociażby jej zdaniem najważniejszych. W przedmowie zabrakło także informacji, czy źródła podawane do druku były już wcześniej publikowane.

Jak już wspomniano, w recenzowanym zbiorze korespondencji znalazły się przede wszystkim dokumenty z archiwum Mustafy Szokaja. Uzupełniającą kwerendę przeprowadzono w archiwach polskich i rosyjskich. Szkoda, że w przedmowie nie podano informacji, jak szeroka była to kwerenda i które poszukiwania nie dały pozytywnych rezultatów. Wydaje się też, że redaktorzy naukowcy mogli się pokusić o uwzględnienie w swych badaniach również archiwów niemieckich i tureckich. Szczególnie kwerenda w tych ostatnich pozwoliłaby na ewentualne pogłębienie wiedzy na temat działalności politycznej Szokaja, a być może udałooby się odnaleźć jego korespondencję z przedstawicielami azjatyckich ludów tureckich, którzy przebywali na wychodźstwie w Turcji. Być może takie kwerendy lub ich próby zostały przeprowadzone – w każdym razie we wstępie brak informacji na ten temat. Autorka przedmowy jedynie dodała, że w tom zostały włączone również listy Szokaja z innych archiwów oraz opublikowanych edycji źródłowych. Dopiero szczegółowa lektura korespondencji ujawnia, iż poza archiwami polskimi oraz rosyjskimi owe inne archiwa to jedynie Muzeum Emigracji Gruzińskiej przy Państwowym Uniwersytecie im. Iwane Dżawachiszwili w Tbilisi. Z tamtejszej kolekcji Gurama Szaradze, nieżyjącego już autora publikacji *Pod obcym niebem*¹⁹, pochodzi dokument nr 179 – list Szokaja do Noego Żordanii.

W przedmowie nie zaznaczono, iż jest to wybór dokumentów, a co za tym idzie – nie podano informacji archiwalnej odnoszącej się do nieopublikowanej części materiału należącego do tematyki wydawnictwa. Nie określono celu, zakresu chronologicznego oraz układu książki. W przedmowie zabrakło także akapitu poświęconego zasadom przyjętym przy publikowaniu owej korespondencji: w jaki sposób i czy poprawiono błędy interpunkcyjne, jak wyglądały kwestie skorygowania oczywistych błędów językowych, ortograficznych czy stylistycznych, jak rozwiązano problem nazw geograficznych, własnych i nazwisk, w jaki sposób zaznaczono miejsca nieczytelne lub opuszczone, jak oznaczono rozwinięcia, np. inicjałów – słowem, jakie rozwiązania przyjęto w niniejszej edycji. Dopiero lektura listów dostarcza informacji na ten temat. Dla przykładu inicjały rozwijano w nawiasach kwadratowych. W ten sposób oznaczano także miejsca nieczytelne lub opuszczone.

Wydaje się także, że zasadne byłoby przedstawienie chociażby zarysu biograficznego wytwórcy spuścizny lub w przypadku rezygnacji z tego elementu przynajmniej podanie dotychczas opublikowanej literatury przedmiotu. Cenne byłoby również opisanie stanu zachowania dokumentów w paryskim Narodowym Instytucie Wschodnich Języków i Cywilizacji (INALCO), krótkiej charakterystyki tych materiałów i ich rozmiarów. Część spuścizny Szokaja z Paryża około 20 lat temu w formie kopii trafiła do Centralnego Archiwum Państwowego Republiki Kazachstanu i została włączona do jego zasobu. Znajdują się one w zespole (fond) 2362. Brak jednak wzmianki na ten temat, poza ogólnym sformułowaniem o pozyskaniu wspomnianych kopii na mocy dwustronnej umowy. Nie dowiemy się zatem, czy całość lub jaka część paryskiego archiwum Szokaja znajduje się w CAP RK. Autorka przedmowy zauważyła, że opublikowana korespondencja to źródła dotąd nieznanne i niewykorzystywane przez badaczy z i spoza Kazachstanu,

¹⁹ G. Szaradze, *Ucxoetis Cis Qvesh*, t. I–III, Tbilisi 1991–1993.

które pomogą w badaniach nad emigracją turkiestańską i pozwolą obiektywnie ocenić jej działalność. Stwierdzenie to budzi pod pewnymi względami wątpliwości. Mam na myśli szczególnie sformułowanie „nieznane”. Wyjaśnię to za chwilę.

W recenzowanym tomie znalazło się 261 dokumentów, które ułożono chronologicznie, co nie budzi żadnych wątpliwości. Pierwszy datowany jest na 4 marca 1919 r., natomiast ostatni – na listopad 1941 r. Dokumenty nie pochodzą jedynie z paryskiego archiwum Szokaja, przechowywanego w Narodowym Instytucie Wschodnich Języków i Cywilizacji. Kwerenda archiwalna została uzupełniona o Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe (RGWA) w Moskwie, Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie (GARF), Wojskowe Biuro Historyczne – Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie oraz Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Według moich obliczeń niniejsza edycja zawiera 134 dokumenty pochodzące z paryskiego INALCO, aż 92 z CAP RK (są to kopie pozyskane z INALCO), 24 z RGWA, dwa z GARF-u, jeden z Tbilisi, trzy z WBH i jeden z AAN. Pozostałe cztery dokumenty pochodzą z opublikowanych wcześniej edycji źródłowych²⁰.

Pozwolę sobie zauważyć, iż edytorzy publikowanej korespondencji Szokaja bez względu na to, czy istnieją kopie w CAP RK, powinni konsekwentnie w legendzie w całym tomie podawać sygnatury paryskiego INALCO. Można pokusić się o podanie jako dodatkowych sygnatur CAP RK, ale właściwym miejscem przechowywania materiałów jest wciąż Paryż i Narodowy Instytut Wschodnich Języków i Cywilizacji.

Jak już wspomniałem, listy zostały opublikowane w języku rosyjskim, chociaż w jednym z dokumentów (s. 237) możemy napotkać wtrącone słowa w języku arabskim. Nie zostały one jednak przełożone na język rosyjski w nawiasach w tekście lub w przypisach. Każdy list poprzedza krótki regest zawierający informację, kto do kogo pisał, aczkolwiek bez podania, jakiej sprawy dotyczył. W legendzie umieszczono adnotacje na temat miejsca przechowywania dokumentu, przekazu przyjętego za podstawę wydania (oryginał, kopia), techniki (rękopis, druk) i języka źródła (jeśli jest inny niż rosyjski). Wyselekcjonowane materiały z paryskiego archiwum zostały wytworzone przede wszystkim w językach: angielskim, francuskim i rosyjskim. Dokonano przekładu korespondencji w językach angielskim i francuskim na język rosyjski, jednak bez podania autora przekładu/przekładów.

Szkoda, że część źródłowa zawierająca listy nie została wyraźnie oddzielona od wstępu, np. sformułowaniem: „Listy”. Co więcej, listy rozpoczynające się na dole strony (nr i regest na jednej stronie, a cała treść dokumentu na kolejnej) nie wyglądają zbyt estetycznie.

Lektura zamieszczonej w tomie korespondencji nasunęła kilka innych spostrzeżeń. Powstaje pytanie, czy rzeczywiście dokument nr 1 (w mojej ocenie jednak depesza Szokaja i Czajkina z marca 1919 r. adresowana do Międzynarodowej Komisji Socjalistycznej w szwajcarskim Bernie) można uznać za list. Zgodnie z *Cambridge Dictionary* list to wiadomość pisana od jednej do drugiej osoby, zwykle umieszczona w kopercie i wysłana przy pomocy poczty²¹. Wydaje się, że uwzględnienie tego dokumentu jako

²⁰ W. Czajkin, *K istorii Rossijskoj riewolucyi*, t. 1: *Kazn' 26 bakinskih komissarow*, Moskwa 1922; *Graždanskaja wojna w Rossii...*, Moskwa 2002; M.J. Czokaj, *Ja piszu Wam iz Nożana...*; M. Szokaj, *M. Szokaj, Esteilkter...*

²¹ Zob. <https://dictionary.cambridge.org/pl/dictionary/english/letter> (dostęp 20 VII 2023 r.). Szerzej zob. S. Skwarczyńska, *Teoria listu*, Lwów 1937.

wyjątku powinno być odnotowane i uzasadnione we wstępie do niniejszej pracy. A skoro tytuł publikacji odnosi się bezpośrednio do pobytu Szokaja na emigracji, to należy stwierdzić, iż włączenie tego dokumentu może być dyskusyjne, ponieważ depesza została nadana drogą radiową z kilku miejsc jednocześnie. Jako miejsce wystawienia podano twierdzę Kuszka położoną na granicy z Afganistanem, ale jeszcze na terenie Turkiestanu, co jest także nieco mylące dla czytelnika. W tym czasie Szokaj znajdował się już w Baku, do którego dotarł przez Morze Kaspijskie. Jeśli badacze przygotowujący korespondencję Szokaja zdecydowali się na takie posunięcie, powinni to uzasadnić we wstępie i objaśnić kulisy powstania dokumentu sporządzonego przez Szokaja i Czajkina poza Turkiestanem.

Przejdźmy do dokumentów nr 2 i 3. Rodzi się pytanie, czy warto było je ponownie publikować, skoro znalazły się w edycji korespondencji Mustafy Szokaja z 2006 r., wydanej w dwóch językach²². Jeśli już to uczyniono, wypadałoby oznaczyć to w legendzie, podając informacje bibliograficzne na temat ww. publikacji.

Z kolei dokumenty nr 4 i 5 budzą poważne wątpliwości innej natury. W regescie dokumentu nr 4, pochodzącego z moskiewskiego Archiwum Państwowego Federacji Rosyjskiej, autorzy wyboru źródeł podają, iż mamy do czynienia z listem E.K. Millera do Mustafy Szokaja. W załączonym na końcu pracy indeksie osób E.K. Miller to Jewgienij Karłowicz Miller, generał armii rosyjskiej, dowódca operującej z Archangielska i walczącej z bolszewikami Armii Północnej, który w lutym 1920 r., wobec naporu Armii Czerwonej, przedostał się drogą morską przez Morze Barentsa do północnej Norwegii. Nie można zgodzić się z przyjętą przez redaktorów tego wyboru źródeł interpretacją, co staje się jasne dla czytelnika w momencie lektury dokumentu nr 5, także pochodzącego z GARF-u. List zaczyna się od wskazanego adresata: „P[an] Miller, major brytyjskiej służby, obecnie Kwatery Główna brytyjskiej Armii Morza Czarnego”²³. Pierwszy list był skierowany przez oficera armii brytyjskiej do Szokaja, a drugi był odpowiedzią (z 5 maja 1921 r.) na tenże – skierowany został przez Szokaja do oficera armii brytyjskiej mjr. Millera, a nie generała „białych”, który nigdy nie trafił do znajdującego się pod kontrolą brytyjsko-francusko-włoską (1918–1923) Konstantynopola. Warto wspomnieć, że do Konstantynopola (a w zasadzie na półwysep Gallipoli) ewakuowała się armia rosyjska, ale dowodzona przez gen. Piotra Wrangla (Siły Południa Rosji) i dotarła tam z Krymu.

Nadmienię, iż dokument nr 5 był już wcześniej opublikowany²⁴, podobnie jak dokumenty o numerach: 7, 8, 10, 13, 14, 15, 23, 24, 25, 37, 39, 40, 44 (według redaktorów nieznanym adresatem listu miał być mjr Dąbrowski, w wersji z 2006 r. tych wątpliwości nie było), 45, 47, 49, 50, 75, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 107 (według redaktorów nieznanym adresatem listu miał być mjr Dąbrowski, w wersji z 2006 r. tych wątpliwości nie było), 114, 123, 125, 127, 128, 131, 133, 137, 146, 147, 149, 150, 153 (rozbieżności w datach), 154, 169, 170, 171 (rozbieżności w datach), 172, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 183, 184, 186, 187, 188, 192, 193, 198, 200, 201, 202, 203, 211, 213, 214, 217,

²² M. Szokaj, *Epistoljarłyk murasy*, red. G. Isachan, t. 1–2, Ałmaty 2006, dok. nr 3 i 4. Dysponowałem wersją spisu treści w języku kazachskim. Wydanie rosyjskie: M. Szokaj, *Epistolarnyje nasledije...*

²³ *W emigracji. Epistolarnyje nasledije...*, s. 13. W listopadzie 1918 r. brytyjską Armię Salonik (Macedonia) przeformowano w Armię Morza Czarnego. Dowództwo objął gen. George F. Milne.

²⁴ Zob. M. Szokaj, *Epistoljarłyk murasy...*, dok. nr 6. Wydaje się również, że dokument nr 5 niniejszej edycji jest tożsamy z dokumentem nr 4 (Miller do Szokaja) publikacji *W emigracji. Epistolarnyje nasledije...* Jednak daty sporządzenia dokumentu są różne (5 i 8 maja).

221, 222, 223, 225, 226, 228, 230, 231, 240, 241, 242, 243, 245 (rozbieżności w datach), 246, 248, 252, 254, 255, 256, 257 i 259.

Według moich obliczeń przynajmniej 90 dokumentów, co stanowi 1/3 podanych do druku, było wcześniej opublikowanych. W żaden sposób nie zaznaczono tego ani w legendzie, ani we wstępie. W tym kontekście stwierdzenie autorki wstępu, że dokumenty są nieznanne, brzmi całkowicie nieprzekonująco. Powstaje pytanie o przesłanki, jakimi kierowali się redaktorzy naukowcy, włączając tak dużą partię publikowanych wcześniej dokumentów do przygotowanej edycji. Być może należało książkę z 2006 r. uzupełnić o nowo odnalezione dokumenty i wydać zbiór jako drugie wydanie. Ponadto z niezrozumiałych względów jeden z listów załączonych do pisma przewodniego został umieszczony w przypisach tekstowych (s. 218–219).

Przejdźmy do dokumentów pochodzących z archiwów polskich. Natrafimy tu na problemy rozmaitej natury. Podana przez redaktorów tomu przy dokumencie nr 60 sygnatura dokumentu pochodzącego z AAN, tj. W.10.6690, jest nieprawidłowa. Właściwa to: AAN, 2/322/0/4.4/6690 („ZSRR. Emigracja polityczna, głównie z Zakaukazia – współpraca z Polską, działalność »Prometeusza«. Korespondencja, raporty, memoriały, wycinki prasowe. Tom IV”). Idźmy zatem dalej. Próba odszukania dokumentu nr 108 w jednostce archiwalnej pochodzącej z zespołu „Oddział II Sztabu Głównego” o podanej przez redaktorów sygnaturze: CAW, I.303.4.5415 – nie powiodła się. W teczce o tej sygnaturze, przechowywanej obecnie w WBH, nie natrafiłem na dokument datowany na 22 lipca 1932 r.²⁵

W legendzie do dokumentu nr 110 sygnatura jest częściowo przytoczona mylnie (CAW, I.303.11.5639), a prawidłowa to CAW, I.303.4.5639 (zespół „Oddział II Sztabu Głównego”). W dokumencie pozostawiono wersaliki, natomiast redaktorzy w żaden sposób nie zaznaczali odręcznych i maszynowych podkreśleń, przekreśleń, odręcznych przeprawień cyfr i odręcznych dopisków nad przekreśleniami.

Przywołując pochodzący z WBH dokument 185, należy zauważyć, że sygnatura jednostki archiwalnej została wskazana błędnie. Natomiast podany na końcu publikowanego listu adres Tachira Szakira w źródle jest kompletny, a w niniejszej edycji opuszczono nazwę ulicy: Kalischerstr. 26 pt.1. Jednocześnie warto uściślić, iż chodzi o Berlin-Wilmersdorf (w tekście publikacji podano błędnie Wilnersdorf). W legendzie brakuje informacji, że mamy do czynienia z kopią (odpisem), co odnotowano w języku polskim na oryginale dokumentu przechowywanego w WBH. Ponadto redaktorzy ominęli w zdaniu zaczynającym się od „W otwiet na Wasze pismo ot 2 maja...” skrót s. [siewo] – tego. Zdanie powinno brzmieć: „W otwiet na Wasze pismo ot 2 s[iewo] maja...”²⁶.

W publikacji dokonano niesatysfakcjonującej korekty tekstu. Dla przykładu na s. 53 mamy do czynienia z zaszarzeniem regestu – pozostało szare tło. Na s. 307 zniknął przypis objaśniający skrót organizacji TMB. Na s. 162 zgubiono w legendzie skrót INALCO. Widać także niekonsekwencje – w większości przypadków mamy do czynienia w legendzie z taką formą zapisu słowa L’Archives, ale w kilku wypadkach zostało ono oddane wersalikami (s. 383). Czasami nie podawano informacji o podpisie odręcznym lub zgubiono fragment adresu, np. w dokumencie nr 15 winno być Londres S.W. 5. Nie rozumiem przy tym, dlaczego nie dokonano przekładu na język rosyjski

²⁵ Dziękuję za okazaną pomoc w poszukiwaniach Mariuszowi Olczakowi – dyrektorowi AAN, Anie Braun-Gałazce – kierownik Oddziału II AAN i dr. Bartoszowi Kapuściakowi z WBH.

²⁶ CAW WBH, 1774/89/232, k. 115.

francuskiej nazwy Londynu. Wygląda to co najmniej dziwnie. Tego typu rozwiązania z pozostawianiem nazw i fragmentów adresów w języku oryginału można odnaleźć w wielu miejscach w edycji. Równie zaskakujące jest pozostawienie nieprzełożonych fragmentów adresu w dokumencie nr 129. Na s. 312 pozostawiono słowo Fuehrer zapisane alfabetem łańskim. W dokumencie nr 132 ulicę (*street*) przetłumaczono jako plac (zob. s. 415), a w dokumencie nr 133 dokonano przekładu nazwy własnej: Buckingham Gate, a przecież to adres. W dokumencie nr 135 adres nadawcy został całkowicie pominięty. Z kolei w następnym opuszczono ostatnie zdanie i dopisano: „Z poważaniem”, którego to sformułowania nie ma w oryginale (zob. s. 420). W spisie treści od pewnego momentu strony nie zgadzają się ze stanem faktycznym w książce – dochodzi do przesunięcia o jedną. Ołeksandr Szulgin raz jest zapisywany z inicjałem „otczestwa”, a innym razem bez niego. Regest do dokumentu 209 w spisie treści nie jest identyczny z regestem wspomnianego listu w edycji. W jego tekście w spisie treści zapisano błędnie miejsce wystawienia dokumentu. Powinno być Nogent sur Marne, a nie Warszawa. Zastosowano także sformułowanie „osoby” zamiast „adresata”. Właściwy numer strony to 322. Jak w każdej publikacji, zdarzają się również drobne literówki. Ulica Kazimierowska (s. 310) w Warszawie to w rzeczywistości Kazimierzowska, ale prawdopodobnie błąd znajdował się już w dokumencie lub powstał przy jego przepisywaniu.

W edytowanych dokumentach dochodzi także do niezrozumiałych pominięć istotnych szczegółów. Dla przykładu dokument nr 98 recenzowanej edycji kończy się słowami: „Ambasador Turcji”. W tym miejscu znajduje się także informacja o podpisie. W rzeczywistości dokument ten w zastępstwie ambasadora podpisał I sekretarz ambasady, co nie zostało w żaden sposób uwzględnione ani skomentowane. Różnice możemy zaobserwować na s. 405 niniejszej publikacji – w aneksie, gdzie umieszczono oryginał dokumentu w języku francuskim.

Z innych drobnych uwag – nie jestem pewien, czy większość czytelników w Kazachstanie, ale także posługujących się na co dzień językiem rosyjskim, zrozumie słowo konklawe (s. 343). Szkoda, że nie umieszczono przypisu lub nie objaśniono tego w nawiasie. W innym liście Szokaja jeden z terminów łańskich został bowiem objaśniony właśnie w nawiasie (s. 39).

Przejdźmy do indeksu osób ze słowniczkiem, który przybliży nam osoby występujące w tekście dokumentów. Indeks zawiera jednak nie numery stron, ale numery dokumentów. Nie obejmuje przedmowy, próżno więc szukać w nim nazwisk, np. Gerharda von Mende czy Darhana Kydraliego (Kidriliego). Takie rozwiązanie byłoby do przyjęcia, gdyby została zachowana należyta konsekwencja i rzetelność. Jak za chwilę zobaczymy, bywa z tym różnie.

Niestety, z żalem odnotowałem, że nie wszystkie osoby występujące w korespondencji weszły do indeksu. Zabrakło m.in. Reginalda Teague-Jonesa, oficera brytyjskiego wywiadu, który bez wątplenia był postacią niezwykle istotną dla wydarzeń toczących się w Turkiestanie. Po incydencie z bakijskimi komisarzami musiał zmienić tożsamość i od tego czasu występował jako Ronald Sinclair. W indeksie nie odnajdziemy również przedstawiciela Tatarów krymskich Omera Tenerekuliego, zamieszkałego w Krakowie, który prowadził korespondencję z Szokajem. Nie oczekiwałbym biogramu, ale należało uwzględnić jego osobę w indeksie. Tenerekuli był znany szefowi Ekspozytury nr 2 mjr. Edmundowi Charaszkiwiczowi i zapewne badacze prometeizmu będą doskonale

wiedzieli, o kim mowa. Nie odnajdziemy również ani Włodzimierza Bączkowskiego, ani rady Ambasady Turcji w Paryżu O. Chemsy (w tekście O. Szamsi-bej). Redaktorzy nie do końca byli konsekwentni. W indeksie występuje Józef Stalin, który ma króciutki biogram, ale np. Adolf Hitler już nie. Jaką zasadą wobec tego się kierowali? Przy obu postaciach wszelkie objaśnienia można było pominąć, ponieważ są one dobrze znane. W indeksie znalazła się także postać mityczna (egipskie bóstwo Serapis), którą w mojej ocenie należy w tym miejscu pomijać w publikacjach naukowych.

Występujący w indeksie osób sekretarz Meetings Department w Królewskim Instytucie Spraw Międzynarodowych Harold Woves (s. 244: N. Woves) to w rzeczywistości Harold Bowen. Nazwisko zostało zniekształcone przez błędne odczytanie jego podpisu.

I jeszcze kilka uzupełnień oraz sprostowań do indeksu osób. M. Noel Kennedy była sekretarzem Royal Central Asian Society w latach 1921–1944. W 1937 r. przez pół roku przebywała na Bliskim Wschodzie. William Nunn (1879–1971) był konserwatywnym politykiem, członkiem Izby Gmin i dyplomata. Miejscem zgonu Tadeusza Hołówki nie była Warszawa. Tu został pochowany, ale śmierć z rąk zamachowców z OUN poniósł w Truskawcu. Jego miejscem urodzenia z kolei był Semipałatyńsk (Semej) w obecnym Kazachstanie. Dodam, że Hołówka ukończył gimnazjum w m. Wiemyj – obecnie Ałmaty. Występujący w indeksie ze wzmianką „kurator organizacji prometejskich we Francji” mjr Włodzimierz Dąbrowski (1896–1962) był w latach trzydziestych XX w. szefem placówki Oddziału II Sztabu Głównego „Martel” w Paryżu i długoletnim oficerem Ekspozytury nr 2, zajmującej się działaniami sabotażowo-dywersyjnymi. Urodzony w Warszawie 6 listopada 1891 r. Henry (a nie Henri) de Korab (także Korab-Kucharski) wyjechał do swojej rodziny do Francji (emigrantów po powstaniach listopadowym i styczniowym) jeszcze przed I wojną światową. Tam zajął się dziennikarstwem, pisywał także jako korespondent dla gazet polskich. W 1918 r. przeprowadził wywiad z Lwem Trockim i był autorem wydanej w 1923 r. w Polsce pracy pt. *RSFSR. Wrażenia z podróży naokoło Rosji Sowieckiej* oraz książek w języku francuskim, w tym *La clef de l'énigme anglaise*. Był również redaktorem działu zagranicznego dziennika „Matin”, a po wojnie założycielem l'Association des Originaires de Pologne pour le Respect de Frontieres sur l'Oder et la Neisse (Stowarzyszenie Obrony Granic na Odrze i Nysie). Zmarł 24 grudnia 1954 r. w Severs. Urodzony w Indiach Holenderskich w 1878 r. dr Lodewijk (Louis) Herman Grondijs (a nie Grondis) był podczas I wojny światowej korespondentem wojennym na froncie zachodnim, a potem wschodnim. Podczas rewolucji lutowej przebywał w Rosji, następnie towarzyszył m.in. Armii Ochotniczej, relacjonował walki z bolszewikami na Syberii i Dalekim Wschodzie Rosji. W latach dwudziestych i trzydziestych XX w. wykładał m.in. rosyjską i bizantyjską kulturę na uniwersytetach holenderskich. Następnie relacjonował toczące walki w Mandżurii, Hiszpanii i na Rusi Podkarpackiej. Zmarł w 1961 r. Z kolei gen. Percy Sykes (1867–1945) był podróżnikiem, wojskowym, dyplomata, a także znawcą Persji i Azji Centralnej. Od 1915 r. był brytyjskim konsulem generalnym w Kaszgarze (chiński Turkiestan), a w latach 1932–1945 honorowym sekretarzem Royal Central Asian Society w Londynie i autorem cennych zarysów historii Afganistanu oraz Persji.

Występującego w dokumencie nr 261 (na s. 390) Geibela redaktorzy jednoznacznie utożsamiają z SS Brigadefuehrerem i gen. mjr. policji Paulem Otto Geibelem. Wydaje się, iż na wyrost. Ów Geibel był zapewne jakimś wysłannikiem Rosenberga lub oficerem Wehrmachtu do spraw obozów jeńców wojennych. Przypomnijmy, iż obóz w Dębicy znajdował się na terenie poligonu niemieckich wojsk lądowych w Generalnym

Gubernatorstwie. Natomiast występujący w indeksie osób Paul Otto Geibel od 1935 r. służył w żandarmerii (Gendarmerie), wchodzącej w skład Orpo – niemieckiej policji porządkowej. Wiosną 1939 r. został przeniesiony do Protektoratu Czech i Moraw, a latem 1941 r. przydzielony do sztabu Wyższego Dowódcy SS i Policji (niem. Höhere SS- und Polizeiführer, HSSPF) „Rußland-Süd”, operującego na terenie dzisiejszej Ukrainy. W końcu 1941 r. trafił do Głównego Urzędu Policji Porządkowej w Berlinie, a w latach 1942–1944 był szefem Amtsgruppenkommando II w tymże urzędzie.

Jednocześnie w innym liście Szokaja (dokument nr 96) redaktorzy mieli wątpliwości przy identyfikacji Tadeusza Hołówki i w przypisie ostatecznie umieścili sformułowanie: prawdopodobnie Hołówko. Niesłusznie. W przywołanym liście z października 1931 r. mowa o zmarłym przyjacielu („drug H”), którym bez cienia wątpliwości był zamordowany przez członków OUN w Truskawcu 29 sierpnia 1931 r. Tadeusz Hołówko.

W recenzowanej książce umieszczono również aneks zawierający 35 listów (także upublicznionych na łamach prasy) oraz kart pocztowych w postaci *facsimile* dokumentów. To cenne uzupełnienie niniejszej edycji. Znalazły się w nim dokumenty w kilku językach: angielskim, francuskim, rosyjskim i tureckim. Większość z nich poddano edycji w tłumaczeniu na język rosyjski w zasadniczej części pracy, jeden stanowi uzupełnienie dokumentu podanego do druku (nr 32), a niektóre to fragmenty (nr 1). Dokument nr 2 z aneksu to list Szokaja opublikowany w gazecie, natomiast nr 9 to list skierowany do redakcji pisma.

Przejdźmy do indeksu geograficznego. Narzuca się w tym miejscu spostrzeżenie, że właściwie możemy odnaleźć w nim nazwy miejscowości, a nie nazwy np. krajów, krain czy rzek. Tak naprawdę jest to więc indeks miejscowości. Zdarzają się przypadki, kiedy przy nazwie miejscowości opuszczono całkowicie numery stron (np. Polietajewo). Brak w kilku miejscach odsyłaczy, a gdy już mamy z nim do czynienia, jak w przypadku Leningradu, kierowani jesteśmy do Piotrogradu (Pitera), którego jednak nie sposób odnaleźć w indeksie.

W wykazie skrótów można również odnaleźć sporo niekonsekwencji. Z przykrością należy odnotować, iż nie odnajdziemy wszystkich skrótów stosowanych w publikacji. Próżno np. szukać rosyjskich skrótów, takich jak m.in.: ADR, BNSR, GUGB, KZO, MID, NKWD, PSR, RDP, RSDRP, RWS, SNK, US, WSNCh. Dla badaczy problematyki nie będą one stanowiły problemu, ale dla większości czytelników są one niezrozumiałe. Tak dalece niepełny wykaz skrótów w recenzowanej książce można było w zasadzie pominąć.

Redaktorów temu należy pochwalić za sporządzenie indeksu tytułów prasowych. Jest to rzecz cenna dla badaczy. Jednak i tu nie uniknięto drobnych błędów i opuszczeń. Próżno szukać numeru dokumentu przy „Le Petit Parisien” czy „Na rubieże” – piśmie związanym z gruzińskimi eserami.

Podsumowując, w niniejszej edycji znalazły się bardzo cenne i interesujące dokumenty, jednak zabrakło ich należytego opracowania. Pomimo tych niedociągnięć i uchybień listy Szokaja z jego paryskiego archiwum, które znalazły się w omawianej publikacji, są bardzo wartościowymi źródłami dla badaczy zajmujących się historią emigracji turkiestańskiej, ale przede wszystkim ruchem prometejskim.

Marcin Majewski

ORCID: 0009-0000-5790-464X